

Lesław Tobiasz

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Krajobraz religijny Szwajcarii w obliczu przemian współczesności

Streszczenie

Artykuł zapoznaje ze zmianami krajobrazu religijnego w Szwajcarii od końca lat 40. XX wieku do chwili obecnej oraz ukazuje złożone procesy społeczno-kulturowe, które do nich doprowadziły. W wyniku tych zmian najliczniejszą wspólnotą wyznaniową stał się Kościół katolicki, zastępując w tej roli Kościoły ewangelicko-reformowane. W Szwajcarii obecne są także inne wyznania chrześcijańskie oraz niechrześcijańskie. Do ich pojawienia się oraz rozwoju przyczyniła się w znacznej mierze imigracja. Szczególnie dynamiczny wzrost liczby wyznawców można zaobserwować w przypadku islamu, który jeszcze w latach 60. XX wieku w Szwajcarii praktycznie nie występował, w dniu dzisiejszym stanowi natomiast widoczny element w życiu religijnym i społecznym kraju. Różnorodności religijnej towarzyszą działania o charakterze ekumenicznym oraz postępujące zeświecczenie społeczeństwa. Religia znika z przestrzeni publicznej stając się coraz częściej prywatną sprawą jej wyznawców.

Słowa kluczowe: Szwajcaria, społeczeństwo wielokulturowe, religia, katolicyzm, protestantyzm, imigracja, zeświecczenie

1. Wstęp

Szwajcaria zajmuje powierzchnię 41 285 km² i zalicza się do mniejszych państw europejskich. W roku 2013 na jej obszarze żyło 8 237 700 stałych mieszkańców, przy czym w liczbie tej aż 24,3 procent stanowili cudzoziemcy¹. Pomimo niewielkiego obszaru oraz stosunkowo niedużej liczby mieszkańców Szwajcaria zaskakuje niezwykle różnorodnością krajobrazową i kulturową. Różnorodność krajobrazów związana jest z urozmaiconym ukształtowaniem powierzchni kraju, który w większości zajmują pasma górskie Alp i Jury, oddzielone od siebie pofałdowaną Wyżyną Szwajcarską. Niepowtarzalnego uroku dodają krajobrazowi

---

¹ Dane na dzień 31.12.2014, por. *Taschenstatistik der Schweiz 2016*, red. E. Burnier, Neuchâtel 2016, s. 4.

liczne jeziora takie jak na przykład Jeziora Czterech Kantonów, Jezioro Bodeńskie czy też Jeziora Genewskie. Urozmaiconym krajobrazom odpowiadają różnorodne warunki klimatyczne, flora oraz fauna². Obok różnic geograficznych i przyrodniczych na obszarze Szwajcarii występują liczne odmienności językowo-kulturowe. Do ich powstania przyczyniła się górzysta rzeźba terenu, tworząca naturalną, trudną do pokonania przeszkodę komunikacyjną. Ważną rolę odegrało także położenie Konfederacji Szwajcarskiej na pograniczu obszarów kultury i języka niemieckiego, francuskiego i włoskiego, oraz złożone procesy historyczne i kulturotwórcze w minionych stuleciach. Wpłynęły one na ukształtowanie się instytucji autonomicznej gminy, rozwój demokracji bezpośredniej oraz przywiązanie do lokalnej kultury i języka³. Szwajcarska różnorodność znajduje swój wyraz także w krajobrazie religijnym. W niniejszym artykule zapoznaję ze zmianami tego krajobrazu od końca lat 40. XX wieku do chwili obecnej oraz staram się zgłębić ich przyczyny. Artykuł ma charakter poglądowy i koncentruje się na najistotniejszych czynnikach, które ukształtowały pejzaż religijny współczesnej Szwajcarii. Istotne znacznie przy omawianiu procesów religijnych odgrywa ich umiejscowienie w zmieniającej się rzeczywistości społeczno-kulturowej i politycznej, w której tradycyjne religie Szwajcarii Kościół katolicki oraz kościoły protestanckie konfrontowane są z zupełnie nowymi wyzwaniami.

2. Krótki zarys historii krajobrazu religijnego na obszarze współczesnej Szwajcarii od czasów prehistorycznych do końca lat 40. XX wieku

W czasach przedrzymskich obszar współczesnej Szwajcarii zamieszkały był przez różne plemiona celtyckie. Jedynie w północno-wschodniej części dzisiejszego kantonu Gryzonia żyły także plemiona Retów. W sferze religii dominował kult Słońca, Księżycy, a także innych ciał niebieskich postrzeganych jako gwiazdozbiory. Ważne znaczenie religijne przypisywano prawdopodobnie także charakterystycznym miejscom, takim jak: wodospady, wierzchołki wzgórz czy źródła. Dowodzą tego lokalizacje zorientowanych astronomicznie miejsc grzebania zmarłych, megalitów czy też miejsc składania ofiar. Na podstawie znajdujących w pozostałościach domostw spreparowanych czaszek zwierząt, takich jak wół czy tur można także zakładać, że istotnym składnikiem ówczesnych zwyczajów

² Szczegółowe informacje o geografii Szwajcarii można znaleźć w: S. Kuliś, *Szwajcaria*, [w:] *Przeglądowy Atlas Świata. Europa*, t. 2, red. R. Model, J. Groch, Kraków 2000, s. 274-282; K. Burri, *Schweiz, Suisse, Svizra*, Zürich 2006.

³ Zjawisko szwajcarskiej wielokulturowości omawiają m.in. E. Lewandowski, *Pejzaż etniczny Europy*, Warszawa 2004, s. 193-204; A. Porębski, *Wielokulturowość Szwajcarii na rozdrożu*, Kraków 2010; W. Seitz, *Geschichte der politischen Gräben in der Schweiz*, Zürich/Chur 2014; L. Tobiasz, *Różnorodność językowa Szwajcarii a szwajcarska tożsamość narodowa*, [w:] *Język uczuć i doświadczeń. Język. Religia. Tożsamość*, t. XII, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski 2015, s. 217-231.

religijnych był kult płodności, której symbolem był Księżyc i wygięte na jego kształt rogi zwierzęce⁴.

W roku 15 p.n.e. obszar dzisiejszej Szwajcarii został przyłączony do Cesarstwa Rzymskiego i pozostał jego częścią aż do początków V wieku. W okresie tym nastąpiła romanizacja miejscowej ludności celtyckiej, co widoczne było także w sferze religii. Obok starych bóstw celtyckich czczono coraz częściej bóstwa rzymskie oraz oddawano boską cześć cesarzowi⁵. W okresie rzymskim pojawili się także pierwsi chrześcijanie, najprawdopodobniej już w III wieku. W roku 515 w miejscu, gdzie zginął śmiercią męczeńską św. Maurycy, dowódca Legionu Tebańskiego, erygowany został klasztor, który działa bez przerwy aż do dzisiaj⁶. W kolejnych stuleciach powstawały następne klasztory, takie jak Sankt Gallen, Müstair, Disentis, Engelberg czy też Einsiedeln. Zakładano biskupstwa i rozbudowywano sieć kościołów. Chrześcijaństwo zachowało dorobek społeczno-kulturowy Imperium Rzymskiego, umożliwiając zarazem dynamiczny rozwój nowych form gospodarowania i tworząc korzystne warunki do wdrażania nowych rozwiązań technicznych. Szczególną rolę odegrały w tym procesie klasztory, będące miejscami modlitwy, w których kultywowano także naukę i sztukę, uprawiano rolę, doskonalono różnorodne rzemiosła i opracowywano nowatorskie wynalazki. W okresie pełnego średniowiecza, a szczególnie w XIII wieku, nastąpił dynamiczny rozwój miast i związany z nim wzrost dobrobytu ich mieszkańców. Nie szczędzono środków na budowę nowych i upiększanie starych kościołów. Kościół prowadził szeroką działalność charytatywną, oświatową, kulturalną i gospodarczą. W dużym stopniu w oparciu o nauczanie Kościoła wykształcił się rycerski etos. Chrześcijańskie wartości legły też u podstaw organizacji produkcji rzemieślniczej w cechach. Chrześcijaństwo stało się rodzajem zwornika spajającego poszczególne grupy średniowiecznego społeczeństwa, gwarantem jego stabilności i rozwoju⁷. Okres średniowiecznego *Christianitas* był też czasem narodzin Konfederacji Szwajcarskiej, której załączek powstał 1 sierpnia 1291 r. w wyniku zawązania obronnego sojuszu między kantonami leśnymi⁸ Schwyz, Uri i Unterwalden, które pragnęły zachować swoją niezależność przed zaborczymi zakusami Habsburgów. W kolejnych stuleciach związek prakantonów nie tylko obronił swoją niezależność, lecz przyjął także nowych członków. Wymagało to jednak od Szwajcarów prowadzenia wielu wojen i stoczenia krwawych bitw. Przed każdą bitwą padali na kolana i żarliwie modlili się o zwycięstwo. Ich znakiem rozpoznawczym stał się czerwony krzyż, godło prakantonu Schwyz⁹.

⁴ Zob. U. Leuzinger, *Ur- und Frühgeschichte. Von der Altsteinzeit bis zu den Römern*, [w:] *Die Geschichte der Schweiz*, red. G. Kreis, Basel 2014, s. 8-18.

⁵ Zob. R. Frei-Stolba, D. Paunier, *Die römische Epoche. Integration in die Mittelmeerwelt*, [w:] *Die Geschichte der Schweiz*, red. G. Kreis, Basel 2014, s. 63-64.

⁶ Klasztor ten znajduje się obecnie w miejscowości Saint Maurice w kantonie Wallis i jest najstarszym nieprzerwanie istniejącym tego typu obiektem w całym świecie chrześcijańskim.

⁷ Zob. W. Steinböck, *Die Schweiz im Hochmittelalter*, [w:] *Die Schweiz und ihre Geschichte*, red. H. Meyer, Zürich 2007, s. 79-85.

⁸ Kantony leśne określane są również często mianem prakantonów.

⁹ Niezwykle ciekawie pierwsze wieki Związku Szwajcarskiego omawia B. Meier, *Von Morgarten bis Marignano. Was wir über die Entstehung der Eidgenossenschaft wissen*, Baden 2015.

Niezwykle istotna zmiana w krajobrazie religijnym Szwajcarii związana jest z pojawieniem się Reformacji. Została ona wprowadzona w Zurychu przez Huldrycha Zwingliego w 1519 roku oraz w Genewie przez Jana Kalwina w 1541 roku. Idee Huldrycha Zwingliego rozprzestrzeniły się także w kantonach Bazylea, Szafuza, Berno i Sankt Gallen, wierne wierze katolickiej pozostały natomiast prakantony oraz kantony Lucerna i Fryburg. W kantonie Glarus o zmianie wyznania decydowały poszczególne gminy, z kolei kanton Appenzell podzielił się na skutek różnic religijnych na dwa półkantony Appenzell Innerrhoden (półkanton katolicki) i Appenzell Ausserrhoden (półkanton protestancki). Podziały wyznaniowe doprowadziły do czterech wojen religijnych w latach 1529, 1531 (I i II wojna kappelska¹⁰) oraz 1656, 1712 (I i II bitwa pod Villmergen). Pomimo podziałów i konfliktów Stara Konfederacja Szwajcarska nie rozpadła się. Jej upadek przyniosła dopiero w 1798 roku agresja ze strony rewolucyjnej Francji. Czasy ustanowionej przez Francję Republiki Helweckiej (1798-1803) oraz odnowionej Aktem Mediacyjnym Napoleona Konfederacji Szwajcarskiej charakteryzowało bardzo trudne położenie Kościoła katolickiego, konfiskata majątków kościelnych oraz poddanie struktur kościelnych kontroli państwa. Znacząca poprawa nastąpiła dopiero w 1815 roku, po restauracji starego porządku politycznego w Europie w wyniku postanowień Kongresu Wiedeńskiego. Po roku tym zarysował się natomiast bardzo wyraźny podział na konserwatywne kantony katolickie oraz liberalne kantony protestanckie. Skutkiem tego podziału był narastający konflikt, który doprowadził w 1847 roku do wojny Sonderbundu, wygranej przez zwolenników liberalnych reform¹¹.

W 1848 roku uchwalona została konstytucja i wraz z nią stworzone nowoczesne państwo federalne. Rząd Szwajcarii (Rada Związkowa-Bundesrat) oraz parlament były zdominowane przez przedstawicieli ugrupowania radykalno-liberalnego. Wynikało to z niekorzystnej dla obozu konserwatywno-katolickiego większościowej ordynacji wyborczej oraz odgórnemu korzystnemu dla liberałów wytyczaniu granic okręgów wyborczych w kantonach katolickich. Postępowanie to doprowadziło do zamknięcia się katolików w swoich kantonalnych „gettach”¹². O tym jak mocno i trwale życie polityczno-społeczne było zdominowane przez środowisko radykalno-liberalne świadczy fakt, że Józef Zemp, pierwszy przedstawiciel obozu konserwatywno-katolickiego, został wybrany do Rady Zwią-

¹⁰ W II wojnie kappelskiej śmierć poniósł Huldrych Zwingli.

¹¹ Zob. I. Hermann, *Zwischen Angst und Hoffnung. Eine Nation entsteht (1798-1848)*, [w:] *Die Geschichte der Schweiz*, red. G. Kreis, Basel 2014, s. 411-413.

¹² To zamknięcie się nie było jednak tożsame ze społecznym i gospodarczym bezruchem. Wprost przeciwnie – w powstały wówczas bardzo liczne katolickie organizacje kulturalne, sportowe, gospodarcze, zakładane były katolickie szkoły oraz katolickie wydawnictwa. W 1889 roku we Fryburgu został otwarty katolicki uniwersytet. Obóz konserwatywno-katolicki wykorzystywał także bardzo umiejętnie instrumenty demokracji bezpośredniej, w szczególności inicjatywę ludową (Volksinitiative), która umożliwiała oddolną, pozaparlamentarną aktywność ustawodawczą. Zob. U. Allematt, *Konfession, Nation, Rom. Metamorphosen im schweizerischen und europäischen Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert*, Zürich 2009; A. Vatter, *Das politische System der Schweiz*, Baden-Baden 2014, s. 347-349; W. Seitz, *Geschichte...*, op. cit., s. 53-54.

kowej dopiero w 1891 roku. W pierwszej połowie XX wieku pozycja polityczna środowiska konserwatywnego uległa dalszej poprawie. Na poprawę tę wpłynęło kilka czynników: usilne starania katolickich konserwatystów dla zachowania pokoju społecznego w czasie pierwszej wojny światowej i dla zażegnania strajku generalnego w 1918 roku, zmiana ordynacji wyborczej z większościowej na proporcjonalną w 1919 roku, polityka wzajemnego zbliżenia się obozu katolicko-konserwatywnego i liberalno-radykalnego¹³ w obliczu zagrożenia komunizmem, a następnie ścisła współpraca głównych ugrupowań politycznych w obliczu niebezpieczeństwa agresji ze strony narodowosocjalistycznych Niemiec i faszystowskich Włoch. Silniejsza pozycja środowiska konserwatywno-katolickiego widoczna była zarówno w znacznie silniejszej reprezentacji parlamentarnej, jak również w przyznaniu konserwatywnym katolikom drugiego miejsca w siedmioosobowym rządzie. Te pozytywne zmiany zostały w dużym stopniu wymuszone złożonymi uwarunkowaniami społeczno-politycznymi oraz aktywną postawą środowiska konserwatywno-katolickiego, bardzo często posługującego się w walce o swoje prawa instrumentami demokracji bezpośredniej takimi jak referenda i inicjatywy ludowe¹⁴. Środowisko radykalno-liberalne w dalszym ciągu było niechętnie, w znacznym stopniu nawet wrogie wobec środowiska konserwatywno-katolickiego. Nie dziwi zatem, że wzajemna niechęć i nieufność między obu ugrupowaniami była obecna także po zakończeniu drugiej wojny światowej, i dotyczyła nie tylko reprezentantów życia politycznego, lecz także zwykłych obywateli.

3. Przemiany krajobrazu religijnego w czasach najnowszych (od końca lat 40. XX wieku do chwili obecnej)

Na przełomie lat 40. i 50. XX wieku krajobraz religijny Szwajcarii zdominowany był przez dwie tradycyjne dla tego kraju wspólnoty religijne. W 1950 roku spośród stałych mieszkańców do Kościoła ewangelicko-reformowanego¹⁵ należało

¹³ W tym czasie poszczególne ugrupowania zorganizowane były już w partie polityczne. Najwcześniej swoją partię założyli socjaldemokraci (1888), następnie radykałowie (1894), jako ostatni katolicy konserwatyści (1912). Zob. A. Porębski, *Wielokulturowość...*, op. cit., s. 58; A. Vatter, *Das politische System...*, op. cit., s. 101.

¹⁴ Referenda umożliwiają kontrolę procesów prawodawczych inicjowanych przez parlament bądź rząd federalny, inicjatywy natomiast umożliwiają zmiany prawne inicjowane oddolnie. W przypadku fakultatywnego referendum, jak i w przypadku inicjatywy ludowej, wnoszący o ich przeprowadzenie muszą zebrać odpowiednią ilość podpisów osób uprawnionych do głosowania. Obecnie jest to 50 000 podpisów w przypadku referendum oraz 100 000 podpisów w przypadku inicjatywy ludowej. Zob. A. Vatter, *Das politische System...*, op. cit., s. 347-349.

¹⁵ Termin *Kościół ewangelicko-reformowany* używane jest jako pojęcie zbiorcze w odniesieniu do wspólnot protestanckich na obszarze Szwajcarii będących kontynuatorami idei religijnych Zwingliego i Kalwina. Kościół ten nie posiada struktury centralnej, lecz jest zorganizowany samodzielnie w poszczególnych kantonach. Zob. A. Porębski, *Wielokulturowość...*, op. cit., s. 118-120. W artykule używam także terminu *protestanci*. Jeżeli nie zaznaczam tego inaczej, mam wówczas na myśli wiernych szwajcarskiego Kościoła ewangelicko-reformowanego.

56,3 procent, natomiast do Kościoła katolickiego 41,5 procent. Pozostałe wyznania miały niewielkie znaczenie. Wyznawcy judaizmu stanowili 0,5 procent, pozostałe wyznania skupiały z kolei 1,7 procent mieszkańców. Nieco inaczej wyglądała przynależność religijna stałych mieszkańców przy uwzględnieniu ich podziału na obywateli Szwajcarii i cudzoziemców. Wśród Szwajcarów 58,5 procent deklaroowało przynależność do Kościoła ewangelicko-reformowanego, 39,7 do Kościoła katolickiego, 0,2 procent wyznawało judaizm, 1,6 procent było wiernymi jednej z pozostałych wspólnot wyznaniowych. W grupie cudzoziemców katolicy stanowili natomiast aż 70,9 procent, protestanci 22,4 procent, wyznawcy judaizmu 2,9 procent, członkowie innych wspólnot wyznaniowych 3,8 procent¹⁶. Znacznie większy udział wyznawców judaizmu wśród obcokrajowców w stosunku do jego udziału wśród Szwajcarów był w dużym stopniu pozostałością po okresie drugiej wojny światowej, gdy Szwajcaria udzieliła schronienia znacznej liczbie prześladowanych przez narodowych socjalistów żydów¹⁷. Warto w tym miejscu także zauważyć, że wspólnoty wyznaniowe inne niż Kościół katolicki, Kościół ewangelicko-reformowany i judaizm nie były na przełomie lat 40. i 50. zjawiskiem zupełnie nowym. Zaczęły pojawiać się na obszarze Konfederacji Szwajcarskiej w drugiej połowie XIX wieku po uchwaleniu w 1848 roku konstytucji, gwarantującej wolność religijną. W połowie XIX wieku przybyli do Szwajcarii wyznawcy Kościoła prawosławnego oraz mormoni, w 1867 roku założona została pierwsza gmina Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego, w 1882 roku rozpoczęła działalność Armia Zbawienia, a w 1903 roku powstała pierwsza wspólnota Świadców Jehowy. Kolejne chrześcijańskie grupy religijne oraz Wspólnota Zielonoświątkowa ze Stanów Zjednoczonych Ameryki pojawiły się w Szwajcarii w następnych latach¹⁸. Szczególnym zjawiskiem było powstanie w 1872 roku Kościoła chrześcijańskokatolickiego, który odłączył się od Kościoła rzymskokatolickiego po ogłoszeniu przez Pierwszy Sobór Watykański dogmatu o nieomyślności papieża. Proces ten nie był związany z ruchami migracyjnymi, za przyczyną których w Szwajcarii rozwinęły działalność różne wspólnoty chrześcijańskie, lecz stanowił wewnętrzny fenomen szwajcarski. Tym samym powstanie Kościoła chrześcijańskokatolickiego oznaczało zakończenie kształtowania się tradycyjnego szwajcarskiego pluralizmu religijnego, rozpoczętego w dobie Reformacji przez Zwingliego i Kalwina. Procesy imigracyjne natomiast poszerzały tradycyjny pluralizm religijny o wspólnoty wyznaniowe, które zrodziły się poza Szwajcarią, przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych Ameryki¹⁹.

¹⁶ Por. *Statistisches Jahrbuch der Schweiz 2016 – Annuaire statistique de la Suisse 2016*, red. Bundesamt für Statistik, Neuchâtel 2016, s. 57.

¹⁷ Zob. L. Stamm, *Die Schweiz im Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Erfolgsmodell Schweiz. Direkte Demokratie, selbstbestimmte Steuern, Neutralität*, red. J. Elsässer, M. Erne Berlin 2010, s. 95-103.

¹⁸ Zob. M. Baumann, *Eine lange Tradition der Einwanderung von Glaubensgemeinschaften*, „*Terra cognita*” 2016, Vol. 28, s. 13.

¹⁹ Zob. A. Porębski, *Wielokulturowość...*, op. cit., s. 115.

Patrząc na krajobraz religijny Szwajcarii przełomu lat 40. i 50., warto wspomnieć nie tylko o dominującej pozycji Kościołów ewangelicko-reformowanego i katolickiego, lecz zwrócić także uwagę na różnice między tymi oboma wspólnotami, związane z gorliwością religijną ich wyznawców. W środowisku protestanckim miała w tym czasie miejsce daleko posunięta sekularyzacja, przy czym nie była ona zjawiskiem nowym. Już pod koniec XIX wieku wyraźnie spadła liczba wiernych uczestniczących w niedzielnych nabożeństwach, osiągając wartości w zależności od regionu od 10 do 20 procent. Wartości te ustabilizowały się i miały podobną wielkość także w latach 50. XX wieku. Zupełnie odmiennie wyglądała sytuacja w środowisku katolickim. W latach 50. XX wieku nawet w dużych ośrodkach miejskich, takich jak Zurych czy Berno w niedzielnej Mszy świętej uczestniczyło od 30 do 40 procent wiernych, w regionach wiejskich, jak na przykład Oberwallis było to nawet 95 procent. Środowisko katolickie cechowała niezwykła aktywność społeczna i kulturalna. Katolicy posiadali własne biura podróży, wydawali własne gazety, mieli własne kasy oszczędnościowe, kluby sportowe, przedszkola, szkoły, a w mieście Fryburg nawet własny uniwersytet. Katolik uważał za rzecz zupełnie normalną, a nawet konieczną korzystanie z usług jedynie swoich katolickich instytucji²⁰. Wobec protestantów pozostawał nieufny, traktując ich jako zagubionych heretyków, wobec których należy prowadzić działalność apostołską celem zbawienia ich dusz. Podobną postawę prezentowali katolicy wobec liberałów, którzy zresztą najczęściej związani byli ze środowiskiem protestanckim. Nieufność wobec protestantów wynikała także z pamięci o Kulturkampfe, prowadzonym przeciwko katolikom w XIX wieku i mającym na celu podporządkowanie struktur Kościoła katolickiego władzy świeckiej. Konstytucja z 1848 roku zawierała dwa artykuły wyjątkowe (Ausnahmeartikel) zakazujące zakonowi jezuitów działalności na terenie Konfederacji Szwajcarskiej i zakładania nowych klasztorów oraz zamykające osobom duchownym możliwość wyboru do Rady Narodowej²¹. Artykuły te zostały zniesione dopiero w 1973 roku²².

W latach 1950-1970 w krajobrazie religijnym Szwajcarii nastąpił stopniowy spadek procentowego udziału wyznawców Kościoła ewangelicko-reformowanego wśród stałych mieszkańców Szwajcarii przy jednoczesnym wzroście wiernych Kościoła katolickiego. Zjawisko to dotyczyło zarówno samych obywateli Konfederacji Szwajcarskiej, jak i obcokrajowców. W 1970 roku protestanci stanowili 48,8 procent ogółu ludności, katolicy natomiast 46,7 procent. Wśród obywateli

²⁰ Zob. H. Meyer, H., *Die Schweiz im Zeitalter der konfessionellen Spaltung*, [w:] *Die Schweiz und ihre Geschichte*, red. H. Meyer, Zürich 2007, s. 192, 194-196; P. Hersche, *Agrarische Religiosität. Landbevölkerung und traditioneller Katholizismus in der voralpinen Schweiz 1945-1960*, Baden 2013.

²¹ Rada Narodowa (Nationalrat) jest jedną z izb parlamentu szwajcarskiego. Reprezentuje ona ogół społeczeństwa Szwajcarii. Druga izba, Rada Kantonów, zwana także Radą Stanów (Ständerat), reprezentuje natomiast interesy mieszkańców poszczególnych kantonów

²² Zob. W. Seitz, *Geschichte...*, op. cit., s. 51-53, 90-91.

Szwajcarii wskaźniki te kształtowały się odpowiednio na poziomie 55,4 i 40,9 procent, wśród cudzoziemców na poziomie 11,1 i 79,4 procent²³. Znaczący udział katolików wśród obcokrajowców wynikał z faktu, iż cudzoziemcy przybywali do Szwajcarii w tym okresie głównie z katolickich Włoch i katolickiej Hiszpanii. Część z nich otrzymała obywatelstwo szwajcarskie, co odzwierciedliło się we wzroście procentowego udziału katolików w ogólnej liczbie mieszkańców. Wzrost ten był szczególnie widoczny w kantonach zdominowanych dotychczas przez protestantów, takich jak na przykład kanton Zurych. W kantonach tych znajdowały się duże ośrodki miejskie, dobrze rozwinięty przemysł i sektor usług, co stanowiło silny magnes przyciągający pracowników cudzoziemskich. Spis ludności w 1970 roku wykazał ponadto, że 2 procent mieszkańców Szwajcarii należało do innej niż Kościół katolicki czy też Kościół ewangelicko-reformowany chrześcijańskiej wspólnoty wyznaniowej, 0,4 procent wyznawało judaizm a 0,1 procent deklarowało przynależność do jeszcze innej wspólnoty wyznaniowej. Liczby te kształtowały się z podziałem na obywateli Szwajcarii i cudzoziemców następująco: inna wspólnota chrześcijańska – odpowiednio 1,8 i 3,2 procent, judaizm – 0,3 i 0,9 procent, inna wspólnota wyznaniowa – 0,1 i 0,3 procent²⁴. Inne wspólnoty chrześcijańskie zostały wyodrębnione po raz pierwszy w spisie ludności w 1960 roku. W roku tym uwzględniono także jako osobną grupę muzułmanów oraz osoby niedeklarujące jakiegokolwiek wyznania (konfessionslos). Pojawiła się także kategoria osób, w przypadku których nie można było ustalić przynależności do konkretnej wspólnoty wyznaniowej. W latach 1960 i 1970 muzułmanie oraz osoby bezwyznaniowe stanowiły jedynie niewielki odsetek wśród ogółu stałych mieszkańców. W 1960 roku ludność wyznająca Islam była wśród obywateli Szwajcarii praktycznie nieobecna, co znajduje swój wyraz we wskaźniku na poziomie 0,0 procent. Jedynie wśród obcokrajowców wskaźnik ten wyniósł 0,4 procent, co pozostawało jednak bez wpływu na wskaźnik dla ogółu mieszkańców, który nadal wynosił 0,0 procent. Niewielka zmiana nastąpiła w 1970 roku, gdy procentowy udział muzułmanów w ogólnej liczbie mieszkańców wzrósł do 0,4 procent, przy czym wśród obywateli Szwajcarii kształtował się nadal na poziomie 0,0 procent, wzrósł natomiast znacząco osiągając wartość 1,6 procent wśród obcokrajowców. Pojawienie się ludności islamskiej w Konfederacji Szwajcarskiej było związane z imigracją zarobkową, głównie z terenów ówczesnej Jugosławii (Albańczycy z Kosowa, Bośniacy i Macedończycy)²⁵. Osoby bezwyznaniowe stanowiły w 1960 roku jedynie 0,5 procent ogółu mieszkańców (0,5 procent wśród obywateli Szwajcarii, 0,9 procent wśród cudzoziemców), w 1970 roku wskaźnik ten powiększył się do 1,2 procent (1,1 wśród obywateli Szwajcarii, 2,1 procent wśród cudzoziemców). Wśród stosunkowo niewielkiej

²³ Zob. *Statistisches Jahrbuch...*, op. cit., s. 57.

²⁴ Zob. *ibidem*, s. 57.

²⁵ Zob. A. Porębski, *Wielokulturowość...*, op. cit., s. 123-124.

liczby osób (0,2 procent w 1960 roku i 0,4 procent w 1970 roku) nie można było ustalić wyznania. Warto w tym miejscu zauważyć, że Federalny Urząd Statystyczny uwzględnia od 1970 roku w swoich badaniach dotyczących przynależności religijnej jedynie stałych mieszkańców Szwajcarii, którzy ukończyli 15. rok życia²⁶.

W ostatnich czterech dziesięcioleciach (od końca lat 70. po chwilę obecną) doszło w krajobrazie religijnym do dalszych, tym razem już dużo głębszych zmian. Świadczą o nich już same dane liczbowe. W 2014 roku przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego deklarowało 37,9 procent ogółu mieszkańców (wśród obywateli Szwajcarii 37,3 procent, wśród obcokrajowców 39,6 procent), natomiast do Kościoła ewangelicko-reformowanego 25,5 procent (31,8 procent i 5,2 procent)²⁷, wyznawcy innych religii chrześcijańskich stanowili 5,7 procent (4,9 procent i 8,4 procent), muzułmanie 5,1 procent (2,3 procent i 14,2 procent), wyznawcy innych wspólnot religijnych 1,3 procent (0,9 procent i 2,8), wyznawcy judaizmu 0,2 procent (0,2 procent i 0,3 procent). Znacznie wzrosła liczba osób bezwyznaniowych osiągając poziom 23 procent (21,4 procent i 28,3 procent), w przypadku 1,2 procent mieszkańców (1,2 procent i 1,4 procent) nie można było ustalić przynależności religijnej²⁸. Tendencje spadkowe widoczne są szczególnie wyraźnie w przypadku wiernych Kościoła ewangelicko-reformowanego, który już pod koniec lat 70. utracił pozycję najliczniejszej wspólnoty wyznaniowej na rzecz Kościoła katolickiego. Jednakże i w przypadku Kościoła rzymskokatolickiego zauważalne jest stopniowe zmniejszanie się jego udziału w ogóle ludności kraju. Kolejnym rzucającym się w oczy fenomenem jest bardzo znaczący przyrost w grupie osób, które nie deklarują żadnego wyznania. Powyższe procesy związane są w głównej mierze z coraz większym zeświecczeniem społeczeństwa szwajcarskiego. Zeświecczenie to przejawia w dużo bardziej liberalnym niż miało to miejsce wcześniej podejściem do wypełniania obowiązków wynikających z przynależności do danej wspólnoty wyznaniowej, które prowadzi niejednokrotnie do całkowitego zaniechania praktykowania swojej wiary bądź też jej wybiórczego praktykowania jedynie przy wyjątkowej okazji.

Proces zeświecczenia, będący w drugiej połowie XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku zjawiskiem charakterystycznym dla społeczności protestanckiej, dotknął na przełomie lat 60. i 70. także wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego. W kolejnych dziesięcioleciach proces ten uległ dalszemu przyspieszeniu i pogłębieniu. Punktem zwrotnym w historii Kościoła katolickiego w Szwajcarii okazały się reformy Soboru Watykańskiego II. Dekrety soborowe definiujące rolę Kościoła w świecie współczesnym, wskazujące na potrzebę Jego

²⁶ Zob. *Statistisches Jahrbuch...*, op. cit., s. 56-57.

²⁷ Pierwsza z podanych w nawiasach liczb odnosi się do procentowego udziału wśród obywateli Szwajcarii, druga do procentowego udziału wśród obcokrajowców.

²⁸ Zob. *Statistisches Jahrbuch...*, op. cit., s. 57.

uwspółcześnienia (*aggiornamento*)²⁹, na nowo określające pozycję religii katolickiej wśród innych wyznań oraz tworzące podstawy nowego ekumenizmu, przyjęte zostały z radością zarówno przez środowisko protestanckie, jak również kręgi liberalnych katolików. Dokumenty te spowodowały jednak także powstanie zamętu wśród zwykłych wiernych i wśród samych duchownych. W świetle dokumentów soborowych, szczególnie dotyczących wolności religijnej oraz ekumenizmu, katolicy przestali odczuwać potrzebę i widzieć jakikolwiek sens w dalszym utrzymywaniu swojej własnej prasy, klubów sportowych, biur podróży czy też szkół. Jeżeli bowiem protestanci są tylko „odłączonymi braćmi”, a nie jak do tej pory wrogimi heretykami, jeżeli przyjęta została zasada wolności religijnej, to nie istniał w zasadzie jakikolwiek powód, aby w dalszym ciągu uprawiać ćwiczenia sportowe razem z innymi katolikami tylko w katolickim klubie czy też śpiewać tylko w katolickim chórze. Stowarzyszenia katolickie postawione zostały w takiej sytuacji przed trudnym wyborem. Mogły kontynuować swoją działalność, ryzykując jednak, że odejdzie wówczas od nich wielu członków, bądź też mogły otworzyć się na osoby z innych wyznań i środowisk, co oznaczało stopniową utratę ich katolickiego charakteru³⁰. Część organizacji katolickich przetrwała do chwili obecnej. Są one jednak zdecydowanie mniej liczne niż przed Soborem Watykańskim II i często mają niewiele wspólnego z katolicką wizją świata. Zjawiskiem zupełnie nowym stały się także nabożeństwa ekumeniczne oraz ekumeniczne śluby kościelne udzielane najczęściej mieszanym parom katolicko-protestanckim. Doszło także w praktyce do zaniku udzielania sakramentu pokuty, a konfesjonały zostały albo usunięte, albo przeznaczone na przechowywanie rzeczy tak „cennych”, jak na przykład miotły, wiaderka czy szmaty do mycia podłóg. Mimo to (prawie) wszyscy wierni uczestniczący we Mszy św. przyjmują Komunię. I chyba to najlepiej świadczy o kondycji dzisiejszego przeciętnego szwajcarskiego katolika.

Zmiany w środowisku katolickim były złożone. Idee liberalne i modernistyczne dotknęły wprawdzie zdecydowaną większość społeczności katolickiej, zarazem jednak nadal silne są w Szwajcarii przejawy tradycyjnego katolicyzmu. Obrońcą tradycyjnego nauczania Kościoła katolickiego jest na przykład biskup Chur Vitus Huonder. Za powrotem do przedsoborowego nauczania Kościoła opowiadają się natomiast księża Bractwa Piusa X. Bractwo to zostało założone w 1970 roku przez francuskiego arcybiskupa Marcela Lefebvra za zgodą François Charrière`a, biskupa Genewy, Lozanny i Fryburga. Swoją siedzibę miało początkowo we Fryburgu, obecnie mieści się ona w Menzingen w kantonie Zug. Jest to zarazem siedziba generalna bractwa, które liczy obecnie ok. 600 księży i działa poza Europą również w Azji, Afryce, obu Amerykach oraz Australii. Generalnym

²⁹ *Aggiornamento* oznacza w języku włoskim *dopasowanie do (dzisiejszego) dnia, uaktualnienie, zdobycie nowych kwalifikacji*.

³⁰ Zob. H. Meyer, *Die Schweiz im Zeitalter...*, op. cit., s. 196.

przełożonym Bractwa jest biskup Bernard Fellay, który pochodzi z kantonu Wallis. W tym samym kantonie, w miejscowości Écône znajduje się też najstarsze i najważniejsze seminarium Bractwa³¹. Poza Bractwem Piusa X działa w Szwajcarii tradycyjne Bractwo Św. Piotra, które powstało w 1988 roku w wyniku wystąpienia części księży i seminarzystów z Bractwa Piusa X. na znak sprzeciwu wobec święceń biskupich przeprowadzonych przez arcybiskupa Marcela Lebevre'a w dniu 30 czerwca 1988 roku. Bractwo to ma uregulowany status kanoniczny. W przypadku Bractwa Piusa X status kanoniczny nie jest natomiast uregulowany³².

W świetle przedstawionego wcześniej zeświecczenia społeczeństwa, które objęło w ostatnich dziesięcioleciach zarówno środowisko protestanckie, jak i katolickie, jawi się rzeczą zrozumiałą stopniowe odchodzenie wiernych z dwóch największych szwajcarskich wspólnot wyznaniowych. Osoby te deklarują się jako bezwyznaniowe bądź też przechodzą do innej chrześcijańskiej, bądź też i niechrześcijańskiej grupy religijnej, w przypadku której spodziewają się lepszego „zaspokojenia” ich duchowych potrzeb czy też jaśniejszego przekazu religijnego niż ma to miejsce w przypadku dwóch największych tradycyjnych wspólnot religijnych Szwajcarii. Postępowanie takie jest też dobitnym wyrazem rozprzestrzenienia się idei liberalizmu także w sferze religijnej. Poszczególne wyznania postrzegane są jak produkty, które można wypróbować na drodze do pełnej duchowej samorealizacji. Tym samym stają się one poniekąd częścią gospodarki rynkowej. Wierni nabierają cech klientów, nierzadko wybierających spośród różnych religii te elementy, które najbardziej odpowiadają ich wizji świata i które są też wygodne dla usprawiedliwiania własnego postępowania. Duża część społeczeństwa zaczyna myśleć w duchu synkretyzmu religijnego. Zjawisko to dotyczy zresztą także osób bezwyznaniowych, spośród których jedynie 32 procent jest ateistami. Spośród pozostałych 31 procent wierzy w istnienie jakiejś nieokreślonej siły wyższej, 25 procent jest agnastykami a 11 procent wierzy w istnienie jedynego Boga, w przypadku jednego procenta nie uzyskano odpowiedzi³³.

Istotne zmiany w krajobrazie religijnym Szwajcarii nastąpiły w ostatnich dziesięcioleciach również w wyniku procesów migracyjnych. W latach 80. procesy te były powodowane przede wszystkim czynnikami ekonomicznymi. W 90. latach nasiliła się imigracja w następstwie prześladowań politycznych i wojen domowych przy jednoczesnym trwaniu imigracji motywowanej ekonomicznie. Zjawisko to utrzymuje się ze zmiennym nasileniem do chwili obecnej, przy czym

³¹ Zob. B. T. de Mallerai, *Marcel Lefebvre. Życie*, Dębogóra 2015, s. 478-484.

³² Na temat uregulowania statusu kanonicznego Bractwa Piusa X prowadzone są obecnie rozmowy z Rzymem. Zob. A. de Galarreta, *Ich denke, der Papst schlägt die Richtung einer einseitigen Anerkennung an*, „Mitteilungsblatt” 2016, nr 4, s. 20-26.

³³ Podane liczby zostały w badaniu zaokrąglone do pełnego procentu. Por. *Religiöse und spirituelle Praktiken und Glaubensformen in der Schweiz. Erste Ergebnisse der Erhebung zur Sprache, Religion und Kultur*, red. A. de Flaugergues, Neuchâtel 2016, s. 15.

w wyniku wojen domowych w Północnej Afryce oraz w Syrii uległo ostatnio znowu nasileniu. Wśród imigrantów można znaleźć przedstawicieli różnych religii, w tym także tradycyjnych wyznań szwajcarskich, czyli katolików i protestantów. Istotne znaczenie ma jednak pojawienie się znacznej liczby członków wspólnot religijnych w Szwajcarii do niedawna jeszcze słabo reprezentowanych bądź w ogóle niewystępujących. Dotyczy to w szczególności wiernych Kościoła prawosławnego, których liczbę ocenia się obecnie na ok. 150 000 osób, oraz muzułmanów, których liczba osiągnęła z kolei ok. 450 000 osób. Do różnorodności krajobrazu religijnego Szwajcarii przyczynia się także cały szereg innych mniejszych wspólnot wyznaniowych. Obok istniejących już wiele lat małych wspólnot chrześcijańskich pojawiły się zupełnie nowe wspólnoty niechrześcijańskie, takie jak wyznawcy buddyzmu, hinduizmu czy sikhowie³⁴.

Pojawienie się wielu różnorodnych wspólnot religijnych wiąże się dla Szwajcarii i jej mieszkańców z koniecznością konfrontacji z często zupełnie odmienną od szwajcarskiej kulturą. Odmienność ta nie ogranicza się do sfery religii, lecz dotyczy także szeroko rozumianej kultury i codziennych zwyczajów oraz zachowań³⁵. Część imigrantów trudni się handlem narkotykami, dokonuje kradzieży, popełnia gwałty i morderstwa. Wielu żyje z zasiłków, unika podejmowania pracy i nie podejmuje prób integracji. Sens integracji negowany jest zresztą przez szwajcarskie środowiska lewicowe, które upatrują w niej dyskryminację obcokrajowców i ich kultur. Zdaniem przedstawicieli lewicy należy raczej wspierać obce kultury, w tym także religie, gdyż w ten sposób ubogacone zostają własne społeczeństwo i kultura³⁶. Szczególnie problematyczną jawi się społeczność muzułmańska. Wynika ta w dużym stopniu z bardzo znaczących odmienności kulturowych, w tym religijnych, oraz często niechętnym podejściu do integracji ze społeczeństwem szwajcarskim. Uzasadnione obawy Szwajcarów wzbudza także wysoki wskaźnik przestępczości wśród muzułmanów i zbyt tolerancyjne podejście do tego problemu ze strony policji i sądów. Obawy te znalazły swój wyraz w referendum mających na celu ograniczyć niekontrolowany napływ cudzoziemców oraz przyspieszyć proces ich wydalania z kraju, jeżeli dopuszczą się czynu karalnego. Decyzją wyborców zakazana została także budowa minaretów³⁷.

³⁴ Zob. M. Baumann, *Eine lange Tradition...*, op. cit., s. 12-13.

³⁵ Zob. L. Tobiasz, *Imigranci a przemiany społeczno-kulturowe w społeczeństwie współczesnej Szwajcarii niemieckojęzycznej*, „Rocznik polsko-niemiecki” 2015, nr 23, s. 169-195.

³⁶ Zob. W. Schmid, *Muss Integration nützlich sein?*, „Terra cognita” 2015, Vol. 27, s. 12-15.

³⁷ Zob. M. Matyja, *Granice demokracji bezpośredniej. Wpływ szwajcarskiego systemu politycznego na proces integracyjny muzułmańskiej mniejszości religijnej*, Brzezia Łąka 2014, s. 107-121; L. Tobiasz, *Imigranci...*, op. cit., s. 190-193.

Podsumowanie

Krajobraz religijny Szwajcarii uległ od końca lat 40. do chwili obecnej bardzo głębokim zmianom. W dalszym ciągu największymi wspólnotami wyznaniowymi pozostają Kościół katolicki oraz Kościół ewangelicko-reformowany, dwa tradycyjne wyznania, współtworzące pejzaż religijny kraju już od początków XVI wieku. Znaczenie obu tych wyznań uległo jednak w ostatnich latach istotnemu osłabieniu. Następuje systematyczny spadek procentowego udziału wiernych zarówno Kościoła katolickiego, jak i Kościoła ewangelicko-reformowanego w ogólnej liczbie stałych mieszkańców, przy czym spadek ten jest szczególnie widoczny w przypadku protestantów. Procesy te doprowadziły do tego, że już pod koniec lat 70. Kościołem z największą liczbą wiernych stał się Kościół katolicki, zastępując w tej roli po raz pierwszy Kościół ewangelicko-reformowany. Fenomenem, który pojawił się w latach 60. i ulegał stopniowemu nasileniu w kolejnych dziesięcioleciach jest zjawisko powszechnego obecnie zeświecczenia społeczeństwa. Przejawia się ono w powstaniu grupy osób bezwyznaniowych, która obejmuje współcześnie prawie jedną czwartą wszystkich mieszkańców, a która jeszcze pół wieku temu była w praktyce życia religijno-społecznego ledwo zauważalna. Zeświecczenie przejawia się także w niezwykle swobodnym podejściu do praktykowania własnej religii i liberalnej interpretacji jej zasad. W środowisku katolickim coraz częściej podejmowane są próby kwestionowania dogmatów religijnych, nastąpił tu także – poza nielicznymi wyjątkami – zanik sakramentu pokuty, powszechne zaś stały się wśród księży i wiernych postawy o charakterze modernistycznym, często bardzo nietolerancyjne wobec osób próbujących zachować tradycyjnego katolickiego ducha. Sytuacja jest poniekąd nawet paradoksalna, ponieważ tradycyjni duchowni katolicy są obecnie bronieni przed atakami środowisk lewicowych, a także niestety „postępowych” katolików, w prasie o proweniencji liberalno-protestanckiej, jak można było zaobserwować na przykład w przypadku ataków na biskupa Huondera³⁸.

Procesom związanym ze zeświecczeniem obu tradycyjnych Kościołów Szwajcarii towarzyszy często bardzo dynamiczny rozwój szeregu innych wspólnot wyznaniowych, które w dużej części pojawiły się na obszarze Konfederacji Szwajcarskiej dopiero w ostatnim czasie. Szczególna dynamika charakteryzuje społeczność muzułmańską stanowiącą obecnie ponad 5 procent ogółu mieszkańców kraju. Spektrum wyznań jest niezwykle zróżnicowane i obejmuje obok wyznań chrześcijańskich, które często istnieją w Szwajcarii już od XIX wieku, szereg zupełnie nowych wyznań niechrześcijańskich, takich jak hinduizm, buddyzm czy też sikhizm. Nowy pluralizm religijny widoczny jest przy okazji większych uroczystości, jak to miało miejsce przykładowo w dniu 2 czerwca 2016 roku podczas otwarcia tunelu św. Gotarda, najdłuższego i najgłębszego tunelu na

³⁸ Zob. U. Gehringer, *Die Mär vom bösen Bischof*, „Weltwoche” 2015, Vol. 35, s. 16-19.

świecie. Został on „poświęcony” przez pastora, rabina, imama, przedstawiciela ateistów oraz księdza³⁹.

Niezwykła różnorodność wyznań i postaw religijnych stawia Szwajcarię przed nowymi wyzwaniami. Postępujące zeświecczenie niesie ze sobą nie tylko zagrożenie zubożeniem religijnym, lecz także ryzyko utraty swojej własnej kulturowej i narodowej świadomości, zasadzonej historycznie w stopniu bardzo znaczącym na kulturze chrześcijańskiej. Może to w ostatecznym rozrachunku prowadzić do zubożenia w sferze szeroko rozumianej aktywnej postawy obywatelskiej. To zaś zjawisko jawi się szczególnie niebezpieczne w obliczu potrzeby asymilacji środowisk wyznaniowo-kulturowych nieraz bardzo odmiennych od świata religii, kultury oraz postaw społecznych Szwajcarów. Należy jednak żywić nadzieję, że zarówno tradycyjna otwartość społeczeństwa szwajcarskiego, jak i instrumenty demokracji bezpośredniej umożliwią rozwiązanie i tego trudnego problemu. Niewątpliwie czynnikiem umacniającym byłaby przynajmniej częściowa odnowa życia religijno-społecznego chrześcijańskiej większości. Na to jednak w chwili obecnej raczej się nie zanosi.

Bibliografia

1. Altermatt U., *Konfession, Nation, Rom. Metamorphosen im schweizerischen und europäischen Katholizismus im 19. und 10. Jahrhundert*, Zürich 2009.
2. Baumann M., *Eine lange Tradition der Einwanderung von Glaubensgemeinschaften*, „Terra cognita” 2016, Vol. 28, s. 12-15.
3. Burri K., *Schweiz, Suisse, Svizzera, Svizra*, Zürich 2006.
4. de Galarreta, A., „Ich denke, der Papst schlägt die Richtung einer einseitigen Anerkennung an“ „Mitteilungsblatt” 2016, Vol. 4, s. 20-26.
5. de Mallerai B. T., *Marcel Lefebvre. Życie*, Dębogóra 2015.
6. Frei-Stolba, R. Paunier, D., *Die römische Epoche. Integration in die Mittelmeerwelt*, [w:] *Die Geschichte der Schweiz*, red. G. Kreis, Basel 2014, s. 38-71.
7. Gehringer U., *Die Mär vom bösen Bischof*, „Weltwoche” 2015, Vol. 35, s. 16-19.
8. Hermann I., *Zwischen Angst und Hoffnung. Eine Nation entsteht (1798-1848)*, [w:] *Die Geschichte der Schweiz*, red. G. Kreis, Basel 2014, s. 370-421.
9. Hersche, H., *Agrarische Religiosität. Landbevölkerung und traditioneller Katholizismus in der voralpinen Schweiz 1945-1960*, Baden 2013.
10. Kuliś S., *Szwajcaria*, [w:] *Przewodowy Atlas Świata. Europa*, t. 2., red. R. Model, J. Groch, Kraków 2000.
11. Leuzinger U., *Ur- und Frühgeschichte. Von der Altsteinzeit bis zu den Römern*, [w:] *Die Geschichte der Schweiz*, red. G. Kreis, Basel 2014, s. 6-29.
12. Lewandowski E., *Pejzaż etniczny Europy*, Warszawa 2004.
13. Matyja M., *Granice demokracji bezpośredniej. Wpływ szwajcarskiego systemu politycznego na proces integracyjny muzułmańskiej mniejszości religijnej*, Brzezia Łąka 2014.

³⁹ Zob. <http://www.pch24.pl/satanistyczna-ceremonia-podczas-otwarcia-najdluzszego-i-najglebszego-tunelu-kolejowego-na-swiecie-,43796,i.html> [dostęp 8.06.2016].

14. Meier B., *Von Morgarten bis Marignano. Was wir über die Entstehung der Eidgenossenschaft wissen*, Baden 2015.
15. Meyer H., *Die Schweiz im Zeitalter der konfessionellen Spaltung*, [w:] *Die Schweiz und ihre Geschichte*, red. H. Meyer, Zürich 2007, s. 161-213.
16. Porębski A., *Wielokulturowość Szwajcarii na rozdrożu*, Kraków 2010.
17. *Religiöse und spirituelle Praktiken und Glaubensformen in der Schweiz. Erste Ergebnisse der Erhebung zur Sprache, Religion und Kultur*, red. A. de Flaugergues, Neuchâtel 2016.
18. Schmid W., *Muss Integration nützlich sein?*, „Terra cognita” 2015, Vol. 27, s. 12-15.
19. Seitz W., *Geschichte der politischen Gräben in der Schweiz*, Zürich/Chur 2014.
20. Stamm L., *Die Schweiz im Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Erfolgsmodell Schweiz. Direkte Demokratie, selbstbestimmte Steuern, Neutralität*, red. J. Elsässer, M. Erne, Berlin 2010.
21. *Statistisches Jahrbuch der Schweiz 2016 – Annuaire statistique de la Suisse 2016*, red. Bundesamt für Statistik, Neuchâtel 2016.
22. Steinböck W., *Die Schweiz im Hochmittelalter*, [w:] *Die Schweiz und ihre Geschichte*, red. H. Meyer, Zürich 2007, s. 51-97.
23. *Taschenstatistik der Schweiz 2016*, red. E. Burnier, Neuchâtel 2016.
24. Tobiasz L., *Imigranci a przemiany społeczno-kulturowe w społeczeństwie współczesnej Szwajcarii niemieckojęzycznej*, „Rocznik polsko-niemiecki” 2015, t. 23.
25. Tobiasz L., *Różnorodność językowa Szwajcarii a szwajcarska tożsamość narodowa*, [w:] *Język uczyć i doświadczeń. Język. Religia. Tożsamość*, t. 12, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski 2015, s. 217-231.
26. Vatter A., *Das politische System der Schweiz*, Baden-Baden 2014.

Źródła internetowe:

1. <http://www.pch24.pl/satanistyczna-ceremonia-podczas-otwarcia-najdluzszego-i-najglebszego-tunelu-kolejowego-na-swiecie-,43796,i.html>.

The religious landscape in Switzerland from the early history to nowadays

Abstract

This article presents the change of the religious landscape in Switzerland from the end of the 1940s in the 20th century until the present day and show complex processes that caused this change. In this period the Catholic church replaced in the role of the greatest religious community evangelic-reformed churches. In Switzerland there are also other Christian a non-Christian communities. The immigration played a great role by their appearance and development. The development of the Islam, which practically not existed in Switzerland of the 1960s in the 20th century, was especially dynamic. Nowadays it is an important factor in the religious and social life of the country. The religious diversity is accompanied by ecumenical processes and the laicization of the society. The religious disappears from the public space and becomes more and more the private affair.

Keywords: Switzerland, multicultural society, religion, Catholicism, Protestantism, immigration, laicization